

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL ABILITIES OF CHILDREN OF YOUNGER ADOLESCENCE

У статті узагальнено психологічні особливості розвитку інтелектуальних здібностей дітей молодшого підліткового віку. Вказано, що у віці 10–12 років відбувається перехід від конкретно-операційного до формування основ абстрактно-логічного мислення, що впливає на здатність дитини аналізувати, узагальнювати, аргументувати власну думку, а також розвивати самостійність у навчанні. Однак сучасні умови навчання, соціальні зміни та технологічний прогрес, з одного боку, сприяють розвитку інтелекту, а з іншого – можуть створювати певні труднощі у засвоєнні інформації, концентрації уваги, розвитку критичного мислення та креативності. Додатковим викликом, на якому звернуто увагу, є війна, яка суттєво впливає на психологічний стан дітей, підвищує рівень стресу, тривожності, що негативно позначається на когнітивних функціях. У статті узагальнено основні теоретичні підходи до поняття інтелекту та інтелектуальних здібностей. Розглянуто структуру інтелекту за концепціями Е. Івашкевича, І. Маруненко, М. Смольсон, визначено його когнітивні, метакогнітивні та особистісні компоненти. Подано визначення інтелектуальних здібностей як індивідуальних якостей людини, що визначають ефективність її інтелектуальної діяльності. Окреслено ключові фактори, що впливають на розвиток інтелектуальних здібностей дітей: біологічні, соціальні, психологічні та культурні. Виділено психологічні особливості розвитку інтелектуальних здібностей дітей молодшого підліткового віку, а саме: розвиток мислення, удосконалення пам'яті, формування уваги, оволодіння мовленням і розвиток комунікативних навичок, розвиток творчих здібностей, вплив емоцій тощо. Особливу увагу приділено розгляду індивідуальним відмінностям у розвитку інтелектуальних здібностей у дітей молодшого підліткового віку. Наголошено на важливості розвитку творчих здібностей, критичного мислення, а також ролі емоційного стану у когнітивному розвитку. Визначено вплив навчального середовища, стилю виховання та доступу до освітніх ресурсів на інтелектуальний потенціал дітей.

Ключові слова: інтелект, інтелектуальні здібності, молодший підлітковий вік, підлітки, когнітивні процеси.

The article summarises the psychological features of the development of intellectual abilities of young adolescents. It is indicated that at the age of 10–12 years, there is a transition from concrete-operational to the formation of the foundations of abstract-logical thinking, which affects the child's ability to analyse, generalise, argue his/her own opinion, and develop independence in learning. However, modern learning environments, social change and technological progress, on the one hand, contribute to the development of intelligence, and on the other hand, can create certain difficulties in learning, concentration, critical thinking and creativity. An additional challenge is the war, which significantly affects the psychological state of children, increases the level of stress and anxiety, which negatively affects cognitive functions. The article summarises the main theoretical approaches to the concept of intelligence and intellectual abilities. The structure of intelligence according to the concepts of E. Ivashkevich, I. Marunenko, M. Smulson is considered, its cognitive, metacognitive and personality components are defined. The article defines intellectual abilities as individual qualities of a person that determine the effectiveness of his/her intellectual activity. The key factors influencing the development of children's intellectual abilities are outlined: biological, social, psychological and cultural. The psychological peculiarities of the development of intellectual abilities of young adolescents are highlighted, namely: development of thinking, improvement of memory, formation of attention, mastery of speech and development of communication skills, development of creative abilities, influence of emotions, etc. Special attention is paid to individual differences in the development of intellectual abilities in young adolescents. The importance of developing creativity, critical thinking, and the role of emotional state in cognitive development is emphasised. The influence of the learning environment, parenting style and access to educational resources on the intellectual potential of children is determined.

Key words: intelligence, intellectual abilities, early adolescence, adolescents, cognitive processes.

УДК 159.922.7
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.74.53>
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Туз Л.Г.
к.психол.н., доцент
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Коломієць С.Г.
здобувач вищої освіти
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми та її актуальність. Розвиток інтелектуальних здібностей дітей молодшого підліткового віку є одним із ключових питань сучасної психології, оскільки цей період є критичним для формування когнітивних навичок, що визначають подальший освітній і особистісний розвиток дитини. У цей віковий період (10–12 років) відбувається перехід від конкретно-операційного до формування основ абстрактно-логічного мислення, що впливає на здатність аналізувати, узагальнювати, аргументувати власну думку, а також розвивати самостійність у навчанні.

Сучасні умови навчання вимагають від дітей не лише засвоєння великого обсягу інформації, а й розвитку критичного мислення, здатності до самостійного прийняття рішень та творчого підходу до вирішення завдань. Однак у багатьох дітей цього віку спостерігаються труднощі в концентрації уваги, запам'ятовуванні, застосуванні логічного мислення, що може впливати на успішність і подальший когнітивний розвиток.

Крім того, технологічні зміни та соціальні фактори (активне використання гаджетів, зменшення кількості живого спілкування, зміна стилю навчан-

ня) можуть як сприяти, так і гальмувати інтелектуальний розвиток дитини. Важливим аспектом є також індивідуальні особливості кожної дитини, її тип мислення, особливості пам'яті та емоційної сфери.

Окремої уваги потребує питання розвитку інтелектуальних здібностей дітей в умовах війни, що створює значні психологічні та соціальні виклики. Війна впливає на емоційний стан дітей, може спричиняти підвищений рівень стресу, тривожності, порушення уваги та пам'яті, що негативно позначається на їхньому когнітивному розвитку. Вимушене переселення, розлука з рідними, нестабільність навчального процесу (онлайн-освіта, переривчастість занять) також є факторами, що ускладнюють розвиток інтелектуального потенціалу дітей. Водночас, у складних обставинах може посилюватися адаптивність, здатність до швидкого прийняття рішень та нестандартного мислення. Тому вивчення особливостей розвитку інтелектуальних здібностей дітей молодшого підліткового віку в умовах війни є вкрай важливим для розробки ефективних освітніх стратегій та психологічної підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Психолого-педагогічні засади роботи з розвитку інтелектуальних здібностей підлітків розкриваються у працях О. Антонової, С. Беякової, О. Ващук, А. Гривко, Н. Диги, Т. Дубової, Н. Заболотної, Н. Завгородньої, Р. Ігнатової, Г. Костюка, О. Музики, О. Нагайчук, О. Нечаєвої, М. Смульсон, Л. Терлецької, Н. Токаревої, І. Титаренко, С. Харченко, А. Шамне, В. Шмаргун та ін. Огляд праць зазначених фахівців дозволяє виявити різноманітні підходи до розвитку інтелектуальних здібностей дітей підліткового віку. Зокрема, дослідження зосереджуються на когнітивних процесах, емоційно-вольовій сфері та соціальних аспектах розвитку.

Водночас, малодослідженими у рамках окресленої теми лишаються такі аспекти, як вплив війни та кризових ситуацій на інтелектуальний розвиток, розвиток креативності та критичного мислення в сучасних умовах, соціальні чинники розвитку інтелектуальних здібностей у дітей молодшого підліткового віку тощо.

Мета статті. Відтак, метою статті є узагальнення психологічних особливостей розвитку інтелектуальних здібностей дітей молодшого підліткового віку.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Інтелект як психологічне явище є комплексним утворенням, що відображає загальну здатність людини до пізнання, навчання, розв'язання проблем і адаптації до змінного середовища. Дослідник Е. Івашкевич вважає, що інтелект у широкому значенні можна описати як ієрархічну систему, яка має декілька рівнів:

1. Рівень функціонування когніцій, до яких психологи відносять основні психічні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, увага, які, в свою чергу, «контролюють» плин пізнавальної діяльності), а також мислення та уява, мова і мовлення.

2. Рівень метакогніцій (метакогнітивні інтегратори, «вторинні» психічні процеси), серед яких основні – інтелектуальна ініціація (самостійна постановка задачі), рефлексія, децентрація, інтелектуальні стратегії та уміння (здатності та компетентності), а також метакогнітивний моніторинг, інтуїція, інтелектуальні атитюди (цінності, смисли).

3. Рівень ампліфікації характеристик I та II рівнів; здійснення інтелектуальної діяльності на неусвідомлюваному рівні – рівні, який наближує особистість до використання автоматизованих навичок та вмій.

4. Рівень метаінтелектуальної діяльності, на якому відбувається експлікація творчих здобутків особистості. Саме завдяки цьому рівню інтелекту людина здатна встановлювати взаємодію не лише із різними об'єктами та іншими людьми, а й зі світом в цілому, розширюючи тим самим межі свого інтелекту і розпочинаючи діалог із творчим початком світу [3, с. 64–65].

І. Маруненко розуміє інтелект як форму організації ментального досвіду, відповідно до якого інтелект як реальне психічне утворення – це, у першу чергу, ті події, які відбуваються в індивідуальному ментальному досвіді [4, с. 75].

М. Смульсон вказує, що інтелект – це цілісне (інтегральне) психічне утворення, яке відповідає за породження, конструювання і перебудову ментальних моделей світу шляхом постановки і розв'язування задач [6].

Отже, інтелект охоплює широкий спектр когнітивних процесів, зокрема сприйняття, пам'ять, увагу, мислення, уяву та мовлення, а також визначає здатність людини аналізувати інформацію, робити висновки, знаходити закономірності та ефективно застосовувати набуті знання у практичній діяльності.

Однак, інтелект не є статичною величиною, його розвиток і прояви можуть варіюватися залежно від індивідуальних особливостей, соціального середовища та освітнього впливу. Саме тому для більш глибокого розуміння механізмів пізнання важливо розглядати поняття інтелектуальних здібностей.

Досить часто інтелектуальні здібності трактуються як властивість інтелекту. Так, Н. Шетеля висловлює думку, що інтелектуальні здібності мають ціннісний контекст і характеризують рівень досягнення в інтелектуальній діяльності, тобто виступають її результативною характеристикою [7, с. 303].

С. Доценко зауважує, що інтелектуальні здібності людини включають багато взаємопов'язаних компонентів, які реалізуються нею при виконанні різноманітних соціальних ролей [1, с. 44]. При цьому до інтелектуальних здібностей науковиця відносить:

– розумові здібності (рухливість та дисциплінованість розуму, уважність, серйозність, строгість, активність уяви);

– розумові звички (здатність до міркувань, вміння знаходити головне, необхідну ознаку, здатність до глибоких та широких спостережень, вміння шукати та знаходити взаємозв'язки між фактами та будувати не лише абстрактні картини світу, але й проєкти передбачуваної діяльності, якомога повніші та близькі до майбутньої реальності) [1, с. 44].

В цілому, під інтелектуальними здібностями варто розуміти індивідуальні якості людини, що визначають ефективність її інтелектуальної діяльності. Вони відображають не лише рівень розумового розвитку, а й особливості мислення, швидкість опрацювання інформації, здатність до творчого та критичного аналізу.

Відтак, інтелект є більш широким поняттям, що охоплює загальні когнітивні можливості людини, тоді як інтелектуальні здібності конкретизують і деталізують ці можливості, визначаючи рівень успішності в певних сферах розумової діяльності.

Інтелектуальні здібності, як зазначає Н. Заболотна, формуються під впливом середовища та в результаті взаємодії з ним. Обставини, в яких зростає і розвивається особистість (соціально-економічні чинники, особливості навчання, психологічний клімат сім'ї), відображаються на її інтелектуальних здібностях [2, с. 15].

Однак, не варто нехтувати і біологічними передумовами, до яких Г. Силенок відносить:

- фактор спадковості (структура центральної нервової системи, швидкість опрацювання інформації, час реакції тощо);
- віковий фактор (сенситивність конкретного вікового періоду, особливості вікової групи тощо);
- статевий фактор (статеві інтелектуальні можливості, фізіологічні особливості статі тощо) [5, с. 100].

Важливу роль у розвитку інтелектуальних здібностей відіграють психологічні чинники, які визначають індивідуальні особливості мислення, пізнавальної активності та навчальної мотивації. Особливо значущими ці фактори стають у молодшому підлітковому віці, коли відбувається інтенсивний розвиток когнітивної сфери, формування абстрактно-логічного мислення та становлення самостійності у навчальній діяльності.

Молодший підлітковий вік є перехідним між дитинством і підлітковістю, що зумовлює певні особливості розвитку інтелекту, а саме:

1. Розвиток мислення. У цьому віці діти переходять від конкретно-операційного мислення (за Ж. Піаже) до формування основ абстрактно-логічного мислення, з'являється здатність розглядати проблему з різних точок зору, а не лише з однієї позиції, діти краще аналізують інформацію, можуть зіставляти різні факти та узагальнювати їх. Також відмічається початок формування гіпотетичного мислення: хоча абстрактні поняття ще даються важко, вони починають будувати припущення та перевіряти їх.

2. Удосконалення пам'яті. У молодшому підлітковому віці зростає обсяг короткочасної пам'яті

(діти можуть утримувати більше інформації одночасно), поліпшуються довготривала пам'ять і стратегічне запам'ятовування, відбувається розвиток мимовільного та довільного запам'ятовування. Так, якщо раніше діти краще запам'ятовували цікаве чи емоційно забарвлене, то у віці 10–12 років можуть вже свідомо запам'ятовувати інформацію.

3. Формування уваги. Безумовно, у молодшому підлітковому віці збільшується концентрація, діти можуть довше зосереджуватися на завданнях, хоча ще відволікаються. Разом з цим розвивається довільна увага, яка дозволяє дітям регулювати свою увагу залежно від потреб діяльності. Також зростає розподіл уваги, тобто діти здатні одночасно виконувати кілька завдань.

4. Оволодіння мовленням і розвиток комунікативних навичок. У молодшому підлітковому віці розширюється словниковий запас. Діти краще формують свої думки та використовують складніші мовні конструкції. Також розвивається внутрішнє мовлення, формується критичність мислення (з'являється скептицизм до авторитетів і бажання дискутувати).

5. Розвиток творчих здібностей. У цьому віці діти активно фантазують, але їхня уява стає більш керованою, розвивається креативність.

6. Вплив емоцій. У молодшому підлітковому віці спостерігається вже емоційна лабільність, тобто настрої дитини може впливати на здатність зосереджуватися. Так, Стрес, тривожність або низька самооцінка можуть знижувати когнітивну ефективність, тоді як емоційна підтримка та впевненість у власних силах – сприяти активному пізнанню.

7. Соціокультурні фактори розвитку. Тут мова йде про взагалі роль навчання у суспільстві, рівень розвитку освіти, вплив сім'ї (стиль виховання може стимулювати або пригнічувати допитливість), доступ до книг, розвивальних ігор, якісної освіти, спілкування з однолітками та дорослими, які стимулюють розвиток мислення тощо.

8. Індивідуальні відмінності у розвитку інтелектуальних здібностей. Виділяючи цю передумову розвитку інтелектуальних здібностей, мається на увазі генетичні та нейрофізіологічні особливості, темп розвитку когнітивних процесів, тип мислення дитини. Безумовно, індивідуальні відмінності в інтелекті частково зумовлені спадковістю, яка визначає швидкість обробки інформації, особливості пам'яті, уваги та рівень творчого мислення. Дослідження вказують на те, що структура центральної нервової системи впливає на когнітивний розвиток, зокрема на рівень аналітичного та вербального інтелекту.

Також варто відзначити, що діти мають різну швидкість оволодіння новими знаннями та навичками. Одні можуть швидко узагальнювати інформацію та застосовувати її у практичних завданнях, тоді як інші потребують більше часу для розуміння та закріплення матеріалу. Це пов'язано як із біологічними, так і з психологічними особливостями, включаючи рівень розвитку довільної уваги та здатність до рефлексії.

Крім того, у дітей можуть переважати різні типи мислення:

- логіко-математичне мислення – схильність до аналітичного підходу, абстрактних міркувань та розв'язання задач;
- образне мислення – домінування візуалізації, схильність до творчих підходів у навчанні;
- вербальне мислення – легкість у засвоєнні мовної інформації, висока комунікативність;
- практичне мислення – орієнтація на конкретний досвід, застосування знань у діяльності.

А відтак, діти краще сприймають інформацію через різні канали: комусь більше підходять вербальні пояснення, інші краще навчаються через практичні завдання або зорові образи тощо.

Отже, молодший підлітковий вік – це період активного розвитку інтелектуальних здібностей, коли діти починають мислити логічніше, краще запам'ятовувати інформацію та усвідомлено керувати своєю увагою. Але цей процес дуже залежить від соціального середовища та індивідуальних особливостей.

Висновки. Відтак, дослідження психологічних особливостей розвитку інтелектуальних здібностей дітей молодшого підліткового віку дозволяє зробити низку важливих висновків.

Індивідуальні особливості розвитку інтелектуальних здібностей визначаються взаємодією спадкових, когнітивних, соціальних та емоційних факторів. Темп розвитку, тип мислення, мотивація та емоційний стан впливають на здатність дітей до навчання та пізнання.

Підлітковий вік є сенситивним періодом для формування абстрактного та логічного мислення, що потребує відповідного підходу в навчанні. У цей період діти починають аналізувати інформацію більш глибоко, висувати гіпотези та робити аргументовані висновки.

Соціокультурні фактори та умови навчання відіграють ключову роль у розвитку інтелектуальних здібностей. Вплив сім'ї, стиль виховання, доступ до якісної освіти та використання сучасних технологій можуть як сприяти розвитку, так і створювати певні бар'єри.

Війна та кризові соціальні явища є значущими чинниками, що можуть впливати на розвиток когнітивних процесів у дітей. Підвищена тривожність, емоційні потрясіння та порушення стабільності навчального процесу можуть гальмувати інтелек-

туальний розвиток, що потребує додаткових досліджень та розробки ефективних методів психологічної підтримки.

Подальші наукові дослідження у цій сфері матимуть велике значення як для психологічної науки, так і для практики освіти. Серед перспективних напрямків досліджень варто виділити такі: вплив кризових факторів (зокрема, війни) на розвиток інтелектуальних здібностей дітей різних вікових категорій, розробка та впровадження адаптивних освітніх методик, які враховують індивідуальні когнітивні стилі дітей та сприяють розвитку критичного мислення, творчості та самостійності у навчанні, дослідження ролі сучасних технологій та цифрового середовища у когнітивному розвитку дітей, вплив емоційно-мотиваційних факторів на інтелектуальний розвиток, а також дослідження гендерних аспектів інтелектуального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Доценко С. О. Розвиток інтелектуальних здібностей дітей дошкільного віку засобами stem-освіти. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2023. № 52. С. 43–50.
2. Заболотна Н. М. Інтелектуальні здібності як потенціал і ресурс людини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Психологія*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2021. № 1. С. 12–16.
3. Івашкевич Е. З. Здібності особистості до виконання певного виду діяльності як складові компоненти її соціального інтелекту. *Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості. Збірник наукових праць*. 2019. Вип. 2. С. 63–74.
4. Маруненко І. М. Проблеми дослідження інтелекту. *Пед. освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка* : зб. наук. пр.. 2012. № 17. С. 75–79.
5. Силенок Г. А. Інтелект та інтелектуальний розвиток особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 3 : Фізика і математика у вищій і середній школі*. 2014. Вип. 13. С. 98–104.
6. Смульсон М. Л. Інтелект дорослої людини : структура та саморозвиток. *Технології розвитку інтелекту*. 2015. Т. 1. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2015_1_9_11 (дата звернення: 12.03.2025).
7. Шетеля Н. Розвиток інтелектуально-когнітивних здібностей майбутніх фахівців галузі культури та мистецтв. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 10 (114). С. 301–308.